

Лариса РЕВА

Григорій Сковорода – гуманіст, філософ і поет у вченні Д. Чижевського

Подано бібліографічний огляд праць, присвячених Г. Сковороді, та виокремлено основні тенденції в розвитку сквородинознавчих студій. Розглянуто історію реконструкції біографії видатного українського письменника, філософа, педагога. Неординарна постать Г. Сковороди потребує подальших досліджень і осмислення з урахуванням контексту його доби та соціокультурного середовища.

Ключові слова: Г. Сковорода, життєпис, бібліографія, творча спадщина.

Григорій Савич Сковорода - найяскравіша постать в Україні XVIII ст., а його оригінальна гуманістична творчість «була ґрунтом для розвитку української філософії і літератури»¹ подальших століть. Поет, філософ, музикант, байкар, педагог і співак, а до того ж і досі є його особистість багато в чому незбагненою.

Філософський і літературний спадок, життєвий і творчий шлях Г. Сковороди часто ставали об'єктом досліджень філософів, істориків, літературознавців, письменників. Його образ формувала й мудра народна творчість, наповнена легендами, анекдотами. «Він є, безперечно, найцікавішою постаттю історії українського духу»². Першим, хто написав правдивий життєпис філософа, що й нині залишається важливим джерелом для вивчення його біографії та інтелектуальної спадщини, був його учень і друг М. Ковалинський («Житіє Григорія Сковороди»). Серед дослідників – відомі українські вчені: Г. Хоткевич³, Д. Багалій⁴, Ю. Барабаш⁵, В. Ерн⁶, О. Мишанич⁷, В. Нічик⁸, В. Шевчук⁹, Д. Кирик¹⁰, В. Шинкарук¹¹, а також І. Іваньо, Л. Махновець, П. Попов¹², М. Попович, Л. Ушкалов, Д. Чижевський, М. Петров¹³.

Творчість Г. Сковороди цікавила і вчених Європейського Заходу, зокрема, ще 1928 р. в Берлінському університеті було захищено дисертацію «Григорій Сковорода» (1722-1794). Український філософ XVIII ст. і його духовно-культурне оточення» д-ра Домета Олянчина¹⁴.

Цьому мислителеві присвячували свої твори письменники: П. Куліш («Грицько Сковорода»), П. Тичина («Сковорода. Симфонія»), І. Пільгук («Григорій Сковорода»), В. Шевчук («Предтеча») та багато ін. У широкому

контексті європейської філософії, передовсім її античної традиції, доробок українського філософа було розглянуто в біографічній повісті І. Драча, С. Кримського та М. Поповича¹⁵.

Відомості про публікації творів Г. Сковороди та праці про його життя й інтелектуальну діяльність, яких більше двох тисяч, знайшли відображення в численних довідково-бібліографічних виданнях¹⁶.

Видатний український просвітителю – гуманіст, філософ і поет, Григорій Сковорода народився в незаможній козацькій родині в с. Чорнухи, тепер Полтавської області, 3 грудня 1722 р. Від батька, першого духовного наставника, він засвоїв такі істини: бути правдивим і «гідності мати почуття власної». Вчився спочатку в дяка, а потім у Чорнуській церковнопарафіяльній школі.

Навчання у бурсі, шкільна поезія, різдвяні й великодні пісні, народні думи та козацькі пісні, які виконували сліпі лірники й кобзарі, формували високі естетичні та художні смаки майбутнього поета й філософа. Ґрунтовну освіту він отримав у Києво-Могилянській академії. Тут здобув знання з античної й західноєвропейської філософії та літератури, досконало вивчив латинську, грецьку, німецьку, польську мови. Випускник одного з найвищих у XVIII ст. навчальних закладів підносив роль Києва як другого Єрусалима. Мандруючи світами, філософ будував у своїй уяві саме таке майбутнє для своєї країни.

Співаючи в Глухові у придворному хорі та в Петербурзькій придворній капелі цариці Єлизавети (1742–1744), навчаючись у 1750-х рр. у Г. Кониського й подорож по Європі (Польщі, Австрії, Словаччині та Північній Італії), Сковорода студіює Біблію.

На посаді викладача поетики Переяславського колегіуму мислитель створив посібник з поетики «Роздуми про поезію і підручник з її мистецтва». Під час вчителювання в поміщика Степана Томари в 1754–1759 рр. Г. Сковорода написав значну частину віршів збірки «Сад божественних пісней», низку інших творів, у т. ч. філософських трактатів. Виклаючи у Харківському колегіумі поетику, етику, грецьку мову та катехизис, він склав підручник з питань моралі «Начальная дверь ко християнскому добронравію» (1766) – перший його філософський твір, своєрідний курс етики, в якому обстоював універсальний гуманістичний *екуменізм* («вселенське» об'єднання Церков) і піддав нищівній критиці ортодоксію релігійної моралі, що було неприйнятним для канонічного православного тлумачення десяти заповідей. У результаті безперервного переслідування Г. Сковорода 1769 р. остаточно залишив педагогічну діяльність і обрав долю мандрівного філософа,

ставши народним «мандрівним університетом», словом і прикладом життя, проповідуючи свої ідеї.

Оригінальний і самобутній, цей мислитель, опанувавши досягнення світової філософської думки, став одним із зачинателів нової філософії в Україні.

Дмитро Чижевський, досліджуючи систему думок Г. Сковороди, шукав джерел його філософії «у Платона та стоїків, то в Спінози, то в Раймаруса, то в отців Церкви»¹⁷, а також в українській науці. На переконання вченого, цей філософ «почався» з «німецької містики» (праць Валентина Вайгеля, Ф. Х. Етінгера (1701–1782), швабського селянина-містика Й. М. Гана (1758–1819)) (Theologia V. Veigellii. Das ist: Offentliche Glaubens Bekändtnüss... – 1618; C. Ch. Ehmann: Oetingers Leben und Briefe. – Stuttgart, 1859; Ган М. Briefe von der ersten Offenbarung. – Tübingen, 1819). Д. Чижевський оминав у своїй розвідці біографічні проблеми дослідника, говорячи, що «все, що треба, читач знайде в книзі Біблія»¹⁸. За словами, згодом Г. Сковорода «навертається» до ідей слов'янських містиків – П. Величковського, Гамалії, Щітного, Коменського, Бриделя, поляка Склеуса.

Цей видатний український мислитель, прагнучи збагнути закони природи, інтуїтивно дійшов висновку про її діалектичний розвиток. У його розумінні, природі властиві внутрішні незмінні закони еволюції. Вони ніким не привносяться й не можуть бути змінені. Це властивість самої природи. Законами визначаються й пояснюються всі видимі природні явища. Ця закономірність виключає можливість появи будь-яких «чудес», бо вони суперечать внутрішній «іпостасі». Таким чином, елементи матеріалістичної діалектики, при всіх блуканнях і переходах філософа на ідеалістичні позиції, завдавали удару формально-логічному, метафізичному способів мислення. Для кінця XVIII ст. концепція Сковороди про розвиток як властивість, закономірність самої природи, безумовно, відіграла прогресивну роль»¹⁹.

О. І. Білецький, який писав про Г. Сковороду в першому томі двотомної «Історії української літератури» (1954), «хоч і не був першопрохідцем у вивченні життєвого і творчого шляху філософа», однак «подав у міру вимог і обсягу видання сконденсований огляд життя і духовної спадщини Сковороди, його суспільно-політичних, філософських і педагогічних поглядів, а головне – стислий аналіз байок, поетичних творів, характеристики стилю та мови філософа і письменника»²⁰. Пізніше цей нарис увійшов до п'ятитомника О. І. Білецького. Літературознавець уже на той час не відкидав ідею Бога у Сковороди. Своєю ідеєю про два світи видимий і невидимий, оспівані в його творах, мислитель зобов'язаний передусім

власній закоріненості в духовні здобутки античних філософів, німецької філософії, творчості своїх попередників, насамперед братств, Острозького культурно-освітнього осередку та Києво-Могилянської академії.

Д. Чижевський слушно назвав Г. Сковороду «найцікавішою постаттю історії українського духа»²¹.

Зауважимо, що за життя жоден твір письменника і філософа Г. С. Сковороди не був опублікований. Його праці поширювалися в списках, пісні побутовали в повсякденні, становлячи значну частину репертуару сліпців-лірників²². Перше, досить неповне зібрання його літературно-філософського спадку побачило світ 1861 р. в Санкт-Петербурзі, завдяки великому патріоту України книговидавцю І. Т. Лісенкову²³. У 1894 р., коли відзначалося 100-річчя від дня смерті мислителя, Харківське Історико-філологічне товариство видало збірку творів, у підготовці якої взяв участь Д. Багалій²⁴. Доповненням, а частково й виправленням цієї едиції була публікація в 1912 р. В. Бонч-Бруєвича²⁵. Найповніші видання творів Г. С. Сковороди здійснені в наші дні²⁶.

Поетична спадщина українського мислителя – це поезія роздумів над смислом і суттю життя: «Щастя, а де ти живеш?», «Розпошир удаль свій зір, як і розуму коло», «Ми тебе зовсім марнуєм...», «Розмова про премудрість»... Вона утверджує гуманістичні ідеали, гідні людини. Поет закликав до самопізнання й морального вдосконалення, оспівував красу природи, критикував суспільні та індивідуальні недоліки. Його ліричні поетичні тексти – це щира сповідь благородної чутливої душі, літопис її складних переживань: «Гей ти, пташко жовтобоко...», «Гей ти, нудьго проклята...», «Осінь нам приходить, а весна прийшла...» Вірш «Всякому місту – звичай і права» викриває негативні явища тогочасного суспільства.

Збірка «Байки Харківські» містить тридцять творів, більша частина яких подається, як і його філософські трактати, у формі діалогів. У них письменник образно втілює провідну етичну ідею: справжня вартість людини – не в її багатстві, чинах, титулах, а у внутрішніх благородних якостях: працьовитості, розумі, доброті, душевній щедрості: «Освіченість, милосердя, великодушність, справедливість, постійність і цнотливість – ось ціна наша й честь! Давня приказка говорить: «Дурень шукає видного місця, а розум – його і в кутку видно» («Два коштовні камені – діамант і смарагд»).

Визначальну роль у філософії Г. Сковороди відіграє Св. Письмо. «Ми не знайдемо жодного філософського твору, в якому б мислитель так чи інакше не торкався Біблії, не посилався на неї»²⁷. Її він, очевидно, читав і в оригіналі – єврейською та грецькою мовами. Володіючи багатьма

іноземними цей інтелектуал надавав перевагу рідній мові. Історія українського народу, спадкоємність його духовного життя насичують творчість філософа снагою, силою.

Три світи у Сковороди – великий («обительний»), або макрокосм (природа, космос), малий (людина), або мікркосм, і символічний. «Під символічним світом Г. Сковорода розумів Книгу (Біблію) в найширшому значенні, як усю духовну культуру, і, отже, наближався до осягнення символічної природи людської культури як такої. Таке осягнення було здійснене і філософськи обґрунтоване лише в ХХ ст.»²⁸.

За філософом усі три світи (великий, малий та символічний) складаються з двох нерозривних поєднаних натур («естеств») – видимої й невидимої, злої та, навпаки, доброї. Видиму він називає «тварью» – тілесною, тленною, нижчою природою, а невидиму – Богом, вічною, блаженною, божественною, головною природою²⁹. У кожному з трьох світів Сковорода вбачає два початки – Бога, або вічність, і матерію, або тлінне, часове. І в макрокосмі, і в мікркосмі тлінне тіло дає знати про сховану під ним форму чи вічний образ, так само і в символічному світі зібрання тварин складає матерію, але Божество, до якого веде тварина своїм знаменням, є форма³⁰. Творчий початок – Бог, або вічність; це стерно, що приводить у рух великий корабель. Він – у немощі сила, в дрібниці – велике; він починаючи, кінчає та, завершуючи, починає, бо, за стародавнім філософським висловом – *unius interitus est alterius generatio* (смерть одного є народження другого). Таким чином, у світі є два первосвіти – вічність і тлін, видимий світ і невидимий, живий і мертвий; між ними існує та різниця, що древо життя вічно стоїть і живе, а тінь його змінюється: то зменшується, то збільшується, то народжується, то помирає. Так само й людина: вона має дві основи: стару та нову, тимчасову та вічну, які з'єднані між собою, як тінь з деревом. Господній же світ – вічний, він відбивається в іншому, в якому теж можна знайти Божі сліди. Людина є слабка Божа копія, тінь Богочоловіка – Христа. Зі смертю ми не тільки не зникаємо, а, навпаки – переходимо зі смерті до нового життя, вічного, з тілу – до нетління.

Пізнання Св. Письма – шлях до самопізнання, до Богопізнання. Це головна тема першого з діалогів Г. Сковороди. Філософ називає себе «любовником» (любителем) Біблії. Вплив Книги книг на світогляд та творчість Г. Сковороди надзвичайно великий. «Здається мені, що Біблія утворена Богом із святих і таємних образів. Небо, місяць, сонце, зорі, вечір, ранок, хмара, веселка, рай, птахи, тварини, люди та ін. Усе це образи височіні, небесної премудрості – це все та й усе створіння є тінь, що зображує Вічність»³¹. Наведемо окремі вислови мислителя про Св. Письмо:

«Біблія – найдосконаліший і наймудріший орган»³²; «Святе Письмо подібне до ріки або моря. Часто там, де за зовнішністю здається зле та просте, odkривається глибина, що її не легко бачать навіть і янгольські очі»³³; «Біблія – новий світ та нове Боже людство, земля живих, країна та царство любові, високий Єрусалим»³⁴. Філософ говорить про «вічний зміст», що ніби захований у скрині, або ж «як перла в перламутрі»³⁵.

Істиною, за Г. Сковородою, може бути лише невидимий світ. Згідно з його вченням, людина стане бути щасливою тільки тоді, коли збагне істину, Біблія – вічна Книга, яка допомагає людині доторкнутися до істинного, це справжнє джерело мудрості священне Писання, яке вчить нас пізнавати самого себе, а відтак і цілий світ³⁶. Г. Сковорода вірив, що щастя потрібне кожній людині, і тому вважав, що наука про нього – найголовніша серед усіх інших. Оскільки справжньою наукою про щастя та всі людські потреби є Св. Письмо, то осягнення його змісту найнеобхідніше для всенародного щастя³⁷.

Біблія, як першоджерело всього сущого, для Г. Сковороди була найосновнішим ключем його життя, підставою всього що він робив і задля чого кинув домівку як затісну й пішов світами. Д. Багалій зазначав, що мислитель «майже однакову вагу надавав і вільній філософській думці і своїй Сковородинівській Біблії, джерелу християнської релігії в його власному, а не православному, не християнському розумінні»³⁸. Варто також підкреслити, що філософ критикував не Св. Письмо, а буквальне розуміння його текстів, особливо – Книги Буття, де йдеться про створення Богом світу, який, за Сковородою, є вічним – *materia aeterna*.

У Г. Сковороди – більше тяжіння до Богопізнання та Богоуподібнення («обожнення»), ніж до формулювання понять науки про Бога. Філософ стверджує: «Його єство та його ймена тотожні: коли ти його назвав, то ти водночас означив його єство»³⁹. Деколи він вживає вираз «той, хто є», «Бог – любов»⁴⁰. Або пише: «Старі звали Бога світовим розумом. Але вони мали й інші ймена для нього. Наприклад – природа. Буття речей. Вічність. Доля. Необхідність. Фортуна тощо. А в християн його головні ймення такі: Дух. Господь. Отець. Розум. Правда. Останні два ймення є, як здається, ліпші, ніж інші, бо розум зовсім нематеріальний, а правда через її вічне перебування цілком протилежна непостійній матерії»⁴¹.

Пізніше Сковорода звав Бога «Природа», або «Натура». Уживання цього слова він докладно обґрунтував: «У Біблії Бог зветься вогонь, вода, вітер, залізо, камінь та визначається іншими нечисленними йменнями. Чому ж не можна назвати його Природа (Natura)? Щодо мене, то, признаюсь, що я не можу знайти ніякого ліпшого та належнішого ймення,

як це. Натура є слово латинське. В нашій мові: природа або єство. Цим словом визначається геть чисто все, що тільки народжується в машині цього світу»⁴². Тут – натяк на «вічність» Божу. Пізнайте Бога й побачите початок. Шукайте Бога й знайдете кінець⁴³. «Кінець без кінця, безпочатковий початок та Бог одне й те саме»⁴⁴. «Єдине невичерпне джерело всього доброго та всякого щастя: він сам є цим щастям (блаженством), безпричинний початок, безпочаткова причина («вина»), в якій та, з якої все, та вона сама з себе самої та завше з собою, самою є й буде». Тому Він також вічний, завжди і в усьому однаковий, такий, що розуміє та утримує. Ця найвища причина зветься загальним ім'ям Бог, власного імені вона не має»⁴⁵.

За Г. Сковородою, символічну форму пізнання з'ясовують традиції отців Церкви, Філона, містиків. У великому, малому та символічному світах сенс захований під покровом символічної, образної форми, яку спершу треба знищити, щоб досягнути сенс, проте цей сенс можна знайти не лише в об'єктах, але й у нас самих. «Внутрішнє око» – традиційний символ духовного пізнання, про нього мовиться у Платона та Філона, в патристиці, в німецькій містиці та у Баадера»⁴⁶.

Д. Чижевський назвав сквородинівське розуміння людини (услід за Платоном та Аристотелем, отцями Церкви Г. Ниським, В. Великим, св. Климентом та ін.) «мікрокосмосом», оскільки «око його серця» відбиває весь світ: «людина є малий світ», «пізнай себе», «слухай себе», «увійди в самого себе»⁴⁷. Г. Сковорода вважав, що без самопізнання неможливе Богопізнання. Заперечуючи пошуки Бога поза собою самим, він декларує релігійну заповідь: «Коли пізнаєш себе самого, то ти будеш Божий та Бог буде твій!»⁴⁸; «Коли людина пізнає себе», коли вона «проникає у своє внутрішнє», то вона «досягає того, що бачить Бога»⁴⁹; «Пізнай спершу себе самого. Не блукай по планетах та по зорях. Повернись додому. Там твій батько»⁵⁰. Сковородчинська етика окреслюється тезою: «Ви все занадто та все маєте, лише знайти себе самих не вмієте та не хочете»⁵¹.

Шлях до «дійсної людини», впевнений мислитель, веде через «переображення душі в духа, а духа – в серце»⁵². Філософ протиставляє «внутрішню людину» тілу та «поверхні» психологічного життя, а те, що сховане всередині, іменує невидимим «серцем» – вищою силою, що стоїть поза межами душі та духу. Серце – першооснова в душі. Це безодня, глибинь, основа людського буття, коріння людини. У розумінні Сковороди серце – божественне («божественная іскра») в людині⁵³. Воно, як і Бог, – «неподільно», «нероздільне», не піддається аналізу. «Рішення серця є

голова наших чинів»⁵⁴. Цю тезу Д. Чижевський ще називає «сім'ям», що стане початком плоду⁵⁵.

Г. Сковорода розрізняє два серця - старе й нове: темне, забобонне, «тілесне», «звіряче», «нечисте» – з одного боку⁵⁶, та нове, чисте, спокійне, тихе, мирне, прозоре – з іншого⁵⁷. Він закликає охороняти серце, оскільки людина недобра перш за все втрачає себе, а злобне серце позбавлене існування, екзистенції: холодне серце протирічить еству серця (вогністому, теплому за своєю природою).

Із глибиною серця мислитель пов'язує інше поняття душевної «безодні», яка подвійна за своєю сутністю: зла та добра, темна і світла. У цих своїх твердженнях наблизений до філософського вчення про «підсвідоме» чи позасвідоме. Прикметно, що філософія серця в українській літературі відома вже з XVII ст., («Зерцало богословія» К. Транквіліона-Ставровцького). У XIX ст. емоціоналізм знаходимо в М. Гоголя, П. Куліша.

Центральною в поезії Г. Сковороди, як і інших інтелектуалів-просвітителів, була проблема шукання шляхів, що ведуть до щастя – найвищої філософської категорії. Справжнє щастя, за Сковородою, – це почуття свободи й душевного спокою людини та людства. Свободі (вольності) він присвятив оду «De libertate» («Про волю»). Написана в період, коли Катерина II наказала зруйнувати Запорозьку Січ, ода стала свідченням великої відваги й високої свідомості поета.

На думку Сковороди, самопізнання, пізнання своїх природних нахилів і є щастям. Вихід із існуючої ситуації філософ вбачав не в активній боротьбі, а у втечі від світу зла й досягненні свободи у сфері духу. Таке міркування було прогресивним на той час, оскільки утверджувало ідею про суспільну позастанову цінність людей праці. Становище людини повинно визначатися не за її маєтностями, а за природною здатністю до тієї чи тієї справи. Людина не може бути щасливою, якщо вона діє всупереч своїй природі. А веління природи є веління Бога в людині. Пізнання природи – це пізнання Бога. Бог і природа – те ж саме. Як бачимо, теоретичну основу вчення цього мислителя становить своєрідна форма пантеїзму, близька до поглядів Дж. Бруно. За Г. Сковородою – світ існує вічно. А Бог – у самому світі, а не поза ним. Він виступає внутрішнім первнем усього суцього. «Людина у творах Григорія Сковороди, будучи глибоко індивідуалізованим і персоніфікованим еством, безоднею поривань, прагнень, вчинків, є водночас уособленням всього людства як планетарного явища»⁵⁸. Сенс життя виявляється в самопізнанні, коли людина прагне зрозуміти саму себе, навернутися до глибинних засад свого існування. У цьому й полягає стратегія людського життя, а також

поведінки, внутрішнього світу, духовності. «Ненависть у нього переходить в любов, гордість зусиллями волі може перетворюватися в смирення...». Метою життя Г. Сковорода називає пізнання людиною Бога, який через кожну самість бачить самого себе. Це т. зв. Господні очі, які у Сковороди є преблаженні й вічносяючі. Це найглибинніший зв'язок з тих, які взагалі ймовірні у світі. Проміння Господа є світло очей людських. «Ідилія не властива свавільному і хаотичному Сковороді... він змальовується як характер трагічний, волею прихильної долі знайшовши вихід. Внутрішня та мовчазна трагедія духу, – ось що шевелиться, як приборканий хаос під світлою гармонією⁵⁹.

Певну увагу філософ приділяв поняттю християнської «премудрості», яку вважав наукою про «Софію», «Премудрість Божу», про «вічно-жіночий» початок у світі, про принцип, який відіграє до деякої міри роль посередника між Богом та світом. Вона ввійшла в релігійну літературу християнства через «Книгу Премудрості». Ідеальний бік буття світу, ідеальні зв'язки у світі, його краса та гармонія – це вияви «софійного» характеру світу. Для Г. Сковороди цей ідеальний бік буття світу є надважливий. З його лекцій (1766) і поновлених ним конспектів (1784) ідентифікується «Софія» з «Логосом», з Христом (ортодоксальна наука), то – відхиляється від тих філософів (Парацельс, Беме, Вайгель), що пов'язують Софію з (небесною) Євою, зі святою Дівою Марією, з Церквою – з'явища Софії у світі⁶⁰.

Зауважимо, що метафора Церкви-Матері має свою давню традицію. Вже в біблійних текстах за нею закріпилася подвійна символічна функція як покровительки і заступниці обраного народу. Образ Церкви, якій притаманні материнські почуття опікуватися своїми дітьми, помічаємо й у св. Кипріяна (Тасція Цецилія – вона «породила християн, аби з'єднати їх у своєму материнському лоні, а не залишити самим собі»). Таке тлумачення Церкви, як родинного вмістилища християн, стає своєрідним *locus communis* (спільним місцем), топосом, яким послуговувалися православні письменники в часи полеміки, переконуючи своїх читачів у тому, що належність до Святої Східної Церкви є умовою їхнього порятунку.

Потрактування Церкви у площині материнсько-опікунських почуттів виявилось органічно близьким українській душі. Його переймають Герасим Смотрицький та Клірик Острозький, які осмислюють образ Церкви-Матері, як страдниці, що, плачучи, звертається до своїх дітей, умовляючи їх повернутися в її «спорожніле лоно»⁶¹. Зокрема у «Треносі» М. Смотрицького цей образ органічно поєднувався з вітчизняною культурою, підтверджуючи уявлення українців про Церкву як рідну

Матір⁶². У цій площині Церква-Мати перетворюється в *Наречену* (першооснову образу знаходимо в Івана Богослова), уособлення чистоти та цнотливості як внутрішніх цінностей.

Богословське вчення Г. Сковороди мало певний вплив на наступні покоління, і не лише на українських теренах. Погляди філософа були відомі, наприклад, Л. Толстому (у світогляді Сковороди «багато дивовижно близького мені»⁶³, – наголошував російський письменник).

М. Попович зауважував, що мислитель належить до тієї художньої епохи, люди якої були переконані, що віршами можна сказати все те, що ми говоримо прозою. У сквородчинській поетиці не розрізняється сила думки (повчально-моралізаторський сенс його кантів, байок чи діалогів) і сила художньої виразності та драматичної внутрішньої напруженості⁶⁴. О. Гончар у своєму щоденнику зазначив, що Сковорода разом із Руссо і Толстим «геніально передчули вищу мудрість, яка стала найгострішою потребою нашого часу: вернутися до природи, шукати гармонійності з нею. Іншого шляху нема. Цивілізація несе зручності, але щастя людині не може дати... Ось де вузол усіх філософій»⁶⁵.

Філософія та літературна творчість Г. Сковороди, як демократа і просвітителя, сприяла формуванню української нації. Дослідник його творчості Л. Ушкалов у статті «Жага солодкого неробства» (Україна молода, 2012, 30 серпня) писав: «Я приношу до видавництва верстку книжку Чижевського «Філософія Г. С. Сковороди». Це одна з моїх улюблених книжок. Саме під її вирішальним впливом й почав іще на початку 1980-х займатись україністикою. Та що там я! Євген Маланюк колись казав, що без цієї книжки він узагалі не може уявити духовного життя його покоління...».

На жаль, ні поетика, ні філософсько-моралістичні ідеї Г. Сковороди в новій українській літературі не розвинулися – «... не до екзистенціальних проблем, не до «нрава» і «права» окремої особистості було нашої літературі, її без останку поглинали гнів і біль, та соціальний протест, політичні пристрасті, боротьба за виживання нації, мови, зрештою – за власне виживання»⁶⁶.

¹ Попов П. М. Григорій Сковорода: Життя і творчість: Літ. портрет. - К.: Дніпро, 1969. – С. 5.

² Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – Варшава, 1934. – С. 224.

³ Хоткевич Г. Григорій Савич Сковорода. – Х.: Вид-во «Союз» Харк. Кредитового Союзу Кооперативів, 1920.

⁴ Багалій Д. І. Г. С. Сковорода – український мандрований філософ. – Б. м.: Держ вид-во України, 1926.

- ⁵ Барабаш Ю. Я. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко [Монографія, дослідження]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
- ⁶ Эрн В. Ф. Г. С. Сковорода. Жизнь и учение. – М., 1912; Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. – К.: Наукова думка, 1972.
- ⁷ Мишанич О. Григорій Сковорода: Нарис життя і творчості. – К.: АТ «Обереги», 1994; Два століття Сковородяни: Бібліогр. довідник / Л. Ушкалов та ін. (авт.-уклад.). – Х.: Акта, 2002; Сковорода Г. Твори: В 2 т. – К.: АТ «Обереги», 1994. – Т. 1: Поезії, байки, трактати, діалоги; Т. 2: Трактати, діалоги, притчі, переклади, листи / Передм. О. Мишанича. – К.: АТ «Обереги», 1994.
- ⁸ Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Зб. наук. праць / Упоряд.: В. М. Нічик, Я. М. Стратій. – К.: Наукова думка, 1992.
- ⁹ Сковорода Г. С. Розмова про істинне щастя / В. О. Шевчук (пер. укр. м., прим.). – Х.: Прапор, 2002.
- ¹⁰ Кирик Д. П. Світ символів Г. С. Сковороди // Від Вишенського до Сковороди: 3 історії філософської думки на Україні XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 116–125.
- ¹¹ Шинкарук В. Проблеми філософії культури в творчості Г. Сковороди // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – К., 1997. – С. 6–11.
- ¹² Попов П. М. Григорій Сковорода...
- ¹³ Від Вишенського до Сковороди: 3 історії філософської думки на Україні XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1972.
- ¹⁴ Борщак І. Україна в літературі Західної Європи / Пер. з фр. – К., 2000. – С. 129.
- ¹⁵ Драч І., Кримський С., Попович М. Григорій Сковорода. – К.: Молодь, 1984.
- ¹⁶ Григорій Сковорода: Біобібліогр. / Укл.: Е. С. Беркович, Р. А. Ставинська, Р. І. Штраймиш. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1968; Григорій Сковорода: Бібліогр. – 2-ге вид., випр. і доп. / Укл.: Е. С. Беркович, А. В. Дашковська, В. Д. Прокопова та ін. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1972; Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода: Семінарії. – К.: Вища школа, 1972; Григорій Сковорода: Образ мислителя: Зб. наук. праць. – К., 1997; Два століття Сковородяни...
- ¹⁷ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. – С. 224.
- ¹⁸ Там само. – С. 3 4.
- ¹⁹ Марков А. П. Співвідношення духовного і матеріального у філософії Г. С. Сковороди // Від Вишенського до Сковороди: 3 історії філософської думки на Україні XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 109 – 125.
- ²⁰ Микитась Н. Д. Академік О. І. Билецький про Г. С. Сковороду // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 223–224.
- ²¹ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. – С. 5.
- ²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – № 44997.
- ²³ Сковорода Г. Сочинения в стихах и прозе. – СПб., 1861.
- ²⁴ Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем: Юбилейное издание, 1794 – 1894. – Х., 1894.
- ²⁵ Сковорода Г. С. Собр. соч. – СПб., 1912. – Т. 1.

- ²⁶ Сковорода Г. С. Повне зібр. тв.: У 2 т. - 1973; Т. 1–2; Сковорода Г. Твори: В 2 т. – Т. 1–2; Сковорода Г. С. Твори: В 2 т. – Вид. 2-ге, випр. – К.: Обереги, 2005. – Т. 1.
- ²⁷ Кирик Д. П. Світ символів Г. С. Сковороди. – С. 121.
- ²⁸ Шинкарук В. Проблеми філософії культури в творчості Г. Сковороди. – С. 8.
- ²⁹ Сковорода Г. Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 16.
- ³⁰ Багалій Д. І. Г. С. Сковорода – український мандрований філософ. – С. 357.
- ³¹ Там само. – С. 260.
- ³² Там само. – С. 115.
- ³³ Там само. – С. 399.
- ³⁴ Там само. – С. 265.
- ³⁵ Там само. – С. 41.
- ³⁶ Там само. – С. 224–225.
- ³⁷ Багалій Д. І. Г. С. Сковорода – український мандрований філософ. – С. 356.
- ³⁸ Сковорода Г. Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 349.
- ³⁹ Там само. – С. 216 217.
- ⁴⁰ Там само. – С. 64.
- ⁴¹ Там само. – 216.
- ⁴² Там само. – С. 136.
- ⁴³ Там само. – С. 230.
- ⁴⁴ Там само. – С. 257.
- ⁴⁵ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – С. 133.
- ⁴⁶ Сковорода Г. Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 95.
- ⁴⁷ Там само. – С. 154.
- ⁴⁸ Там само. – С. 158.
- ⁴⁹ Там само. – С. 179.
- ⁵⁰ Там само. – С. 227.
- ⁵¹ Там само. – С. 205.
- ⁵² Там само. – С. 252.
- ⁵³ Там само. – С. 91.
- ⁵⁴ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – С. 112.
- ⁵⁵ Сковорода Г. Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 88.
- ⁵⁶ Там само. – С. 207.
- ⁵⁷ Сковорода Григорій: Присвячено 270-річчю народження Г. С. Сковороди: [Передмова] // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 4.
- ⁵⁸ Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали... – С. 73–74.
- ⁵⁹ Там само. – С. 92.
- ⁶⁰ Cyprianus S. De catolicae Ecclesie Uniate. – Roma, 1956.
- ⁶¹ Тропар кондак догмат и припѣвъ, единоголасник слѣпного препловленнаго осла нашего Мегментия Смирдицкаго новопресмерлдѣвшагося ребелѣзантскою волиею // Махновець Л. Сатира і гумор української прози XVI-XVII ст. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 435-462.

- ⁶² Толстой Л. Н. Г. С. Сковорода // Полн. собр. соч.: В 90 т. – М., 1956. – Т. 40. – С. 406–412.
- ⁶³ Попович М. Григорій Сковорода: Філософія свободи. – 2-ге вид. – К.: Майстерня Білецьких, 2008. – С. 239.
- ⁶⁴ Гончар О. Щоденники: У 3 т. – К.: Веселка, 2003. – Т. 2: 1968-1983. – С. 54.
- ⁶⁵ Барабаш Ю. Причинки до теми «Гоголь і українське літературне бароко. Генезис і типологія» // Слово і час. – К., 1992. – № 9. – С. 28.

SUMMARY

Larissa Reva

Hryhoriy Skovoroda – humanist, philosopher and poet in the teachings of J. Chizhevskogo

In article is present the inspect works of bibliography, to devote of G. Skovoroda and apportion the main tendency in development of studies by G. Skovoroda. To contemplate the history of the reconstruction of the biography a writer, philosopher and pedagogue. Inordinary personality of G. Skovoroda to request for next studies and meaning with the account of his epoch and sociocultured society.

Key words: Grigoriy Skovoroda, the biography, life, bibliography, the creative inheritance.

Василь ЯРЕМЕНКО

Поєма Тараса Шевченка «Марія»: історіософія, канон, апокриф

З релігієзнавчих, теологічних та історіософських позицій аналізується використання Шевченком євангельської історії, уточнюється провідна ідея його поеми «Марія» та збагачується коментар до цього твору.

Ключові слова: Біблія, канон, апокриф, Богоматір, Христос, офіра, історіософія.

Поєма «Марія» належить до найскладніших для розуміння творів Тараса Шевченка. Про неї написано багато, але релігійно-філософська глибина починає досліджуватися лише в наші дні. У цій статті здійснено спробу на основі вже напрацьованого й за допомогою компаративістського методу (зіставлення художнього тексту твору з дотичними до нього положеннями в гуманітарно-соціальних науках) виявити в поемі той зміст, який стосується розвитку релігійної думки в Україні. Передусім звернемося до історіософського виміру, а він включає і ставлення до історичних джерел та їх використання. Існує